

واکاوی سیره فردی و عبادی امام موسی کاظم علیه السلام

عطیه زهرا^۱

چکیده

پژوهش حاضر باهدف توصیف و تبیین سیره فردی و عبادی امام موسی کاظم علیه السلام به روش تحلیلی- اسنادی با مراجعه به منابع معتبر و متنوع دینی انجام شد. امام موسی کاظم علیه السلام در جایگاه یکی از انوار الهی باید همواره مورد توسل و تمسک قرار گیرد و سبک زندگی او به عنوان سبک زندگی خدایی شناخته شده و به کار گرفته شود تا بتوان به هدف آفرینش یعنی، انسان اخلاقی و خدایی، دست یافت. سیره امام موسی کاظم علیه السلام امتداد سیره نبوی و الگویی الهی برای زندگی فردی و اجتماعی است که با عبادات مستمر، تقوا و اخلاق مداری، سبکی از زندگی خدایی را معرفی می کند. این سیره بر هدایت فردی، اصلاح جامعه و تحقق انسانیت و اخلاق تأثیرگذار بوده و به عنوان استاندارد تربیتی و اخلاقی برای شیعیان مطرح است. پیروی از این سیره در ابعاد عبادی و اخلاقی می تواند انسان های متعهد و جامعه ای اخلاقی تربیت کند.

واژگان کلیدی: سیره، امام موسی کاظم علیه السلام، سیره فردی اهل بیت علیهم السلام،

سیره عبادی اهل بیت علیهم السلام.

۱. مقدمه

در بین موجودات زنده، بشر تنها موجودی است که از بدو ولادت، از خوردن و راه رفتن تا ارتباط با خویشان و اطرافیان و نیز نحوه تعامل با خالق و جهان اطراف خود نیازمند الگو و رهنماست. بشر

۱. دانش پژوه کارشناسی ارشد رشته تاریخ اهل بیت علیهم السلام، از کشور پاکستان، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

امروز بیش از هر دوره‌ای به این الگو و راهنما محتاج است. اگر با نگاهی بی‌طرفانه برای دستیابی به سیره و سبک زندگی متعالی و بی‌نقص در جستجوی افراد مؤثر باشیم، این اسوه را در اهل بیت علیهم‌السلام می‌توان یافت. برای یافتن به تفاوت مقاله حاضر با مقالات مشابه، لازم است به پیشینه تحقیق و زمینه‌های مورد بررسی توجه کرد. مقالات پیشین عمدتاً درباره تحلیل و تبیین سیره و سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام از جنبه‌های تاریخی و فرهنگی است. درحالی‌که مقاله حاضر به بررسی عمیق‌تر و تطبیقی‌تر این سیره و سبک زندگی، و تأثیر آن بر جنبه‌های مختلف زندگی انسانی، شامل اخلاق و تعاملات فردی و اجتماعی، تمرکز دارد. این تفاوت رویکرد موجب می‌شود تا مقاله حاضر نگاهی جدید و جامع‌تر به موضوع ارائه دهد و به شفاف‌سازی نقش اهل بیت علیهم‌السلام به مثابه الگوهای بی‌نظیر اخلاقی و انسانی در زندگی معاصر بپردازد. معرفی سیره و سبک زندگی فردی و عبادی امام کاظم علیه‌السلام بهترین راهنما و مطمئن‌ترین مسیر برای تعالی زندگی مادی و معنوی امروز و حائز اهمیت ویژه‌ای است.

۲. ویژگی‌های رفتاری امام کاظم علیه‌السلام

۲-۱. تغذیه

روایت بیان شده از محمد بن جعفر به شرح رفتار امام موسی کاظم علیه‌السلام در موقعیت‌های مختلف از جمله مهمان‌نوازی و تعامل با دیگران صحبت می‌کند و آموزه‌های مهمی را به همراه دارد. یک روایت از امام کاظم علیه‌السلام آمده است که در آن به اعتدال در خوردن اشاره دارند: «لَوْ أَنَّ النَّاسَ قَصَدُوا فِي الطَّعْمِ لَاَعْتَدَلَتْ أَبْدَانُهُمْ؛ اگر مردم در خوردن اعتدال می‌ورزیدند بدنهایشان سالم می‌ماند» (حر عاملی، ۱۴۱۴ ه.ق، ۷/۴۰۶).

- سنت‌های مهم مهمان‌نوازی: امام موسی کاظم علیه‌السلام به ترتیب غذا را معرفی کرده و از سنت‌های اسلامی در پذیرایی پیروی می‌کند، مانند شروع با نمک و ذکر نام خداوند. این نشان‌دهنده احترام به سنت‌ها و آموزش‌های پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام است. (کلینی، ۱۳۸۸، ۵۸۴/۷۵)

- **توجه به محیط و طبیعت:** امام موسوی کاظم علیه السلام در مورد جمع‌آوری خرده‌های غذایی و نحوه استفاده از آنها برای پرندگان و حیوانات توجه دارد که نشانه احترام به محیط زیست و بهره‌برداری بهینه از منابع است. (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۴۰/۷۵)
- **آداب بهداشت و نظافت:** رفتار امام در شستن دست‌ها و استفاده از خلال دندان برای نظافت تأکید بر رعایت بهداشت فردی و بهبود رفتارهای شخصی است.
- **اهمیت نیکوکاری و دوستی:** آخرین بخش روایت بر اهمیت نیکوکاری و دوستی تأکید دارد. امام علیه السلام از عاصم می‌پرسد که آیا در دوستی و نیکوکاری به یکدیگر احترام می‌گذارند و به او مثال می‌زند که چگونه باید تعاملات انسانی بهینه باشد.

۱-۱-۲. خوردن سبزی

خوردن سبزیجات بسیار مفید است و امامان دیگر هم به آن اهمیت می‌دادند و سعی می‌کردند در سفره آنان سبزی وجود داشته باشد، چون هم مایه طراوت است و هم خواص بسیار دارد: مُوَفَّقُ الْمَدِينِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ جَدِّهِ: «بَعَثَ إِلَيَّ الْمَاضِي عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمًا فَأَجْلَسَنِي لِلْعَدَاءِ، فَلَمَّا جَاءُوا بِالْمَائِدَةِ لَمْ يَكُنْ عَلَيْهَا بَقُلٌّ، فَأَمْسَكَ يَدَهُ، ثُمَّ غَفَتَ لِلْعَلَامِ: أَمَا عَلِمْتَ أَنَّنِي لَا أَكُلُ عَلَى مَائِدَةٍ لَيْسَ فِيهَا خُضْرَةٌ؟ فَأَتَنِي بِالْخُضْرَةِ. كَفْتُ: فَذَهَبَ الْعَلَامُ، فَجَاءَ بِالْبَقْلِ، فَأَلْقَاهُ عَلَى الْمَائِدَةِ فَمَدَّ يَدَهُ عَلَيْهِ السَّلَامَ وَ أَكَلَ». (طبرسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۲۰۶، ح ۳)

۲-۱-۲. نیاز بدن به مواد قندی

حَمْدُ بْنُ هَارُونَ بْنِ مُوَفَّقٍ الْمَدِينِ عَنْ أَبِيهِ: «بَعَثَ إِلَيَّ الْمَاضِي عَلَيْهِ السَّلَامُ يَوْمًا فَأَكَلْتُ عَنْدهُ وَأَكْتَرُ مِنَ الْحُلُوءِ، فَقُلْتُ: مَا أَكْتَرُ هَذِهِ الْحُلُوءِ؟ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: إِنَّا وَشِيعَتُنَا خُلِقْنَا مِنَ الْحُلَاوَةِ، فَتَحْنُ نُجِبُ الْحُلَاوَةَ». (کلینی، ۱۳۸۸، ۳۲۱/۶)

برای ارائه تصویری جامع‌تر از سیره اهل بیت علیهم السلام، بهتر است چندین روایت دیگر نیز بررسی شود. این روایات می‌توانند به تبیین یک الگوی کلی و قانون حاکم بر رفتار و سیره اهل بیت علیهم السلام کمک کنند. در ادامه چند روایت دیگر که به موضوعات مشابه اشاره دارند، آورده شده است:

روایت ۱: «خُبِرَ الْبَرُّ وَلَحْمُ الْغَنَمِ وَالْبَاذِنُجَانِ شِفَاءٌ مِنْ كُلِّ دَاءٍ». امام صادق علیه السلام فرمود: «نان گندم، گوشت گوسفند و بادمجان شفاى هر دردی هستند». (دریایی، ۱۳۸۶) این روایت نشان می‌دهد که اهل بیت علیهم السلام برای برخی غذاها ارزش خاصی قائل بوده و آن را شفا و درمان می‌دانستند.

روایت ۲: «إِنَّ لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثَةَ أَوْقَاتٍ، وَقْتُ يُنَاجِي فِيهِ رَبَّهُ، وَقْتُ يَكْسِبُ فِيهِ مَعَاشَهُ، وَقْتُ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَبَيْنَ لَذَّتِهَا فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ». امام علی علیه السلام فرمود: «مؤمن سه زمان دارد: زمانی که در آن با پروردگارش مناجات می‌کند، زمانی که در آن معاش خود را کسب می‌کند، و زمانی که در آن به خود لذت حلال می‌دهد» (الحرانی، ۱۳۸۰ هـ. ق، ۲۰۳). این روایت اهمیت تعادل بین عبادت، کار و لذت‌های حلال زندگی را در سیره اهل بیت علیهم السلام نشان می‌دهد.

روایت ۳: «إِنَّ النَّفْسَ لَتَمَلُّ كَمَا يَمَلُّ الْبَدَنُ، فَاطْلُبُوا لَهَا طَرَائِفَ الْحِكْمِ». امام علی علیه السلام فرمود: «نفس خسته می‌شود همان‌طور که بدن خسته می‌شود، پس برای آن حکمت‌های جالب و نشاط‌آور جستجو کنید». (شریف رضی، ۱۳۹۵، ۱/۴۹۱) این روایت بیانگر اهمیت توجه به نیازهای روحی و روانی است که اهل بیت علیهم السلام به آن توجه داشته‌اند و نشان می‌دهد که حتی امور روزمره‌ای مانند غذا خوردن می‌تواند ابزاری برای رفع خستگی و ایجاد نشاط باشد.

این روایات، همراه با روایت اصلی که مطرح شد، نشان می‌دهند که در سیره اهل بیت علیهم السلام نه تنها به مسائل روحانی و عبادی توجه شده است، بلکه به نیازهای جسمانی و لذت‌های حلال نیز اهمیت داده شده است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که درک سیره نیازمند بررسی جامع روایات و توجه به همه جوانب زندگی اهل بیت علیهم السلام است.

۲-۱-۳. غذای شب و افطار

سَلِيمَانُ بْنُ الْجَعْفَرِيِّ گفت: «كَانَ أَبُو الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا يَدْعُ الْعِشَاءَ وَلَوْ كَعَكَّةً وَكَانَ يَقُولُ: إِنَّهُ قُوَّةٌ لِلْجِسْمِ». (برقی، ۱۳۷۱، ۱۹۸/۲) در روایتی دیگر، امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ تَرَكَ الْعِشَاءَ لَيْلَتَيْنِ مُتَتَابِعَتَيْنِ مَاتَ عَجِيبًا» (کلینی، ۱۳۸۸، ۶۹/۴). از این دو روایت می‌توان نتیجه گرفت که امام موسی کاظم علیه السلام بر اهمیت غذا خوردن در شب تأکید داشته‌اند. ایشان غذا خوردن در شب

را به عنوان یک عامل تقویت کننده و محافظ جسم معرفی کرده اند. در روایت دوم، امام موسی کاظم علیه السلام به وضوح به عواقب ترک غذا در شب اشاره کرده و آن را عامل بروز بیماری های خطرناک دانسته اند. این نشان می دهد که ترک غذا در شب می تواند پیامدهای جدی برای سلامت جسمانی داشته باشد. هرچند امام در این روایات به کیفیت یا کمیت غذای شب اشاره نکرده اند، اما بیان کرده اند که حتی یک تکه نان هم می تواند برای محافظت از جسم کافی باشد. این نشان دهنده اهمیت هرچند اندک غذا خوردن در شب است. براساس روایات متعدد از امام موسی کاظم علیه السلام، می توان نتیجه گرفت که ایشان به غذا خوردن در شب به عنوان یک عنصر اساسی در حفظ سلامت جسمانی تأکید داشته اند. این امر نه تنها برای تقویت جسم بلکه برای جلوگیری از بروز بیماری ها نیز مهم تلقی شده است. با بررسی این روایات و مقایسه با روایات دیگری از ائمه دیگر، می توان به یک فهم جامع تر از سیره ائمه علیهم السلام در این موضوع رسید و استنباط کرد که غذا خوردن در شب جزء توصیه های مؤکد ایشان بوده است.

در مورد آداب غذا خوردن امام علیه السلام، روایات زیادی آمده است. از جمله: «عَنْ خَالِدِ بْنِ نَجِيحٍ، قَالَ: كُنْتُ أَفْطِرُ مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، فَمَعَ أَبِي الْحَسَنِ الْأَوَّلِ عليه السلام فِي شَهْرِ رَمَضَانَ، فَكَانَ أَوَّلُ مَا يُوْتِي بِهِ قِصْعَةً مِنْ ثَرِيدٍ خَلٍ وَزَيْتٍ، فَكَانَ أَوَّلُ مَا يَتَنَاوَلُ مِنْهُ ثَلَاثَ لُقْمٍ، ثُمَّ يُوْتِي بِالْجَفْنَةِ». (کلینی، ۱۳۸۸، ۱۵۳/۴؛ طوسی، ۱۳۶۳، ۱۹۹/۴) این روایت نشان می دهد که امام موسی کاظم علیه السلام افطار را با غذایی سبک و سالم مانند ترید سرکه و زیتون آغاز می کردند. این رویکرد به نوعی نمایانگر اهمیت ساده خوری و سلامت غذایی در سبک زندگی ایشان است.

«مَنْ تَرَكَ الْعِشَاءَ لَيْلَتَيْنِ مُتَتَابِعَتَيْنِ مَاتَ عَجِيْبًا؛ كَسَى كَهْ دُو شَبِّ مَتَوَالِي شَامِ نَخُورِدْ، مُمْكِنٌ اسْتِ بِه بِيْمَارِي مَبْتَلَا شُود كِه اُو رَا بِه مَرگ بَرَسَانَد». (کلینی، ۱۳۸۸، ۳۴۱/۶) این روایت نشان دهنده اهمیت وعده غذایی شب در سلامت جسمی است و تأکید می کند که ترک شام می تواند عواقب جدی برای سلامتی داشته باشد. «لَا تَتْرُكُ الْعِشَاءَ وَلَوْ عَلَى ثَلَاثَ لُقْمٍ بِمِلْحٍ؛ شَام رَا تَرَكْ نَكْنِيْد، حَتَّى اِگَر فِقْط سِه لَقْمِه نَان بَا نَمَك بِاشَد» (کلینی، ۱۳۸۸، ۳۴۰/۶). این روایت بیانگر

اهمیت حفظ نظم غذایی و مصرف شام به عنوان یک وعده ضروری است، حتی اگر غذایی ساده و مختصر باشد.

با توجه به روایات امام موسی کاظم علیه السلام، می توان نتیجه گرفت که ایشان به اهمیت وعده غذایی شب و افطار توجه داشته اند. سیره امام علیه السلام به گونه ای است که بر خوردن غذایی سالم و ساده تأکید دارد، به طوری که حتی ترک شام برای چند شب متوالی می تواند به بیماری های جدی منجر شود. این روایات نمایانگر نگرش ایشان به تغذیه به عنوان یک عامل مهم در حفظ سلامت جسمانی است و بر نظم و ترتیب در غذا خوردن تأکید می کند. بنابراین، از دیدگاه امام موسی کاظم علیه السلام، رعایت نظم غذایی و مصرف شام حتی به مقدار کم، جزء سیره ای است که برای حفظ سلامتی توصیه شده است.

۲-۱-۴. شستن دست ها

برای بررسی سیره امام موسی کاظم علیه السلام می توان به روایات دیگری از ایشان که به آداب و رفتار ایشان در مورد وضو و غذا خوردن اشاره دارد، توجه کرد: عَنْ مُرَازِمٍ قَالَ: «رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا تَوَضَّأَ قَبْلَ الطَّعَامِ لَمْ يُمْسِ الْمُنْدِيلَ، وَإِذَا تَوَضَّأَ بَعْدَ الطَّعَامِ مَسَّ الْمُنْدِيلَ؛ مِنْ إِمَامٍ هَفْتَمَ علیه السلام رَأَيْتُمْ أَنَّهُمْ كَرُّوا زَمَانًا قَبْلَ أَنْ يَتَوَضَّعُوا، وَكَرُّوا زَمَانًا بَعْدَ أَنْ يَتَوَضَّعُوا، وَكَرُّوا زَمَانًا قَبْلَ أَنْ يَأْكُلُوا، وَكَرُّوا زَمَانًا بَعْدَ أَنْ يَأْكُلُوا» (کلینی، ۱۳۸۸، ۶/۳۴۰).

وضو قبل و بعد از غذا: در روایت فوق به رفتار امام موسی کاظم علیه السلام در هنگام شستن دست ها قبل و بعد از غذا اشاره شده است. این رفتار نشان دهنده دقت و توجه ایشان به پاکیزگی و رعایت آداب است. شستن دست ها قبل از غذا و خشک نکردن آنها ممکن است به دلیل تمایل به مرطوب ماندن دست ها برای راحتی در خوردن غذا باشد، درحالی که پس از غذا، خشک کردن دست ها برای حفظ بهداشت و جلوگیری از بوی غذا روی دست ها انجام می شود.

آداب وضو و غذا خوردن: این روایت به جزئیاتی دقیق در آداب غذا خوردن و رعایت نظافت توسط امام اشاره دارد. این رفتار نشان دهنده اهمیت رعایت نظافت و بهداشت در زندگی روزمره

است. همچنین توجه به جزئیات در اعمال دینی مهم است. این روایت در کتاب‌های حدیثی (ر.ک.، کلینی، ۱۳۸۸، ۲۹۲/۶) ذکر شده است. برای به دست آوردن سیره جامع‌تر از امام موسی کاظم علیه السلام در مورد آداب وضو و غذا خوردن، می‌توان به سایر روایات مرتبط نیز توجه کرد. روایت دیگری از امام موسی کاظم علیه السلام بیان می‌کند: «شستن دست‌ها قبل از غذا، برکت می‌آورد و بعد از غذا، از بلاها جلوگیری می‌کند» (کلینی، ۱۳۸۸، ۲۹۲/۶). این روایت نشان‌دهنده اهمیت شستن دست‌ها قبل و بعد از غذا از دیدگاه امام علیه السلام است و به نتایج مثبت آن اشاره دارد. با توجه به روایات مذکور، سیره امام موسی کاظم علیه السلام در مورد وضو و غذا خوردن، بر اهمیت رعایت نظافت و بهداشت تأکید دارد. این روایات نشان‌دهنده دقت امام علیه السلام در رعایت آداب دینی و توصیه‌های بهداشتی است. همچنین، رفتار ایشان در این مورد می‌تواند یک الگوی عملی برای پیروانشان در حفظ پاکیزگی و رعایت آداب غذا خوردن باشد.

۲-۲. ساده‌زیستی امام کاظم علیه السلام

ابراهیم بن عبد الحمید می‌گوید: «دَخَلْتُ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ الْأَوَّلِ علیه السلام فِي بَيْتِهِ الَّذِي كَانَ يَصَلِّي فِيهِ، فَإِذَا لَيْسَ فِي الْبَيْتِ شَيْءٌ إِلَّا خَصْفَةٌ، وَسَيْفٌ مُعَلَّقٌ وَمُصْحَفٌ». (حمیری، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۳۱۰) این روایت بیانگر ساده‌زیستی و زهد امام موسی کاظم علیه السلام است. در اتفاقی که برای عبادت و نماز اختصاص داده شده، تنها اشیاء ضروری و نمادین مانند حصیری برای نشستن، شمشیری به نشانه قدرت و دفاع، و قرآن به عنوان کتاب الهی وجود دارد. این سبک زندگی نشان‌دهنده تمرکز امام موسی کاظم علیه السلام بر امور معنوی و پرهیز از دنیاگرایی است.

اختصاص مکانی ساده برای عبادت: در روایات اسلامی، داشتن مکانی مشخص برای عبادت مورد تأکید قرار گرفته است. برای مثال، در روایتی از امام کاظم علیه السلام آمده است: «کسی که در خانه خود مکانی برای عبادت دارد، همیشه در حال عبادت است» (کلینی، ۱۳۸۸، ۳۷۳/۳). این روایت از امام علیه السلام سیره‌ای از ساده‌زیستی، زهد، و تمرکز بر عبادت را نشان می‌دهد. داشتن مکانی ساده و مشخص برای نماز و عبادت به دور از تجملات دنیوی، به عنوان یک روش معنوی

و تربیتی مورد تأکید امام قرار گرفته است. این رفتار می‌تواند الگویی برای پیروان ایشان باشد که به زندگی ساده و معنوی روی آورند و بر تقویت ارتباط خود با خداوند تمرکز کنند.

خلفای زمان امام، در پی گزارش‌های مغرضانه دشمنان، پیوسته دستور می‌دادند که خانه امام را ناگهان تفتیش کنند تا به اسلحه و اموال و نامه‌های پیروان دست یابند، اما همیشه ناکام می‌ماندند و به چیزی که بهانه به دست آنان بدهد دست نمی‌یافتند و با خانه ساده امام رو به رو می‌شدند.

۲-۳. سیره عبادی و اخلاقی امام موسی کاظم علیه السلام

۲-۳-۱. عبادت شبانه

امام موسی کاظم علیه السلام به طور منظم نوافل شب را به جای می‌آوردند و این رفتار در تمام شب‌های ایشان استمرار داشت. این عبادات نه تنها نشان‌دهنده اهمیت ویژه امام علیه السلام به ارتباط با خداست، بلکه نمونه‌ای از سیره عبادی ایشان را به نمایش می‌گذارد. (کلینی، ۱۳۸۸، ۵۰۲/۴)

ذکر و سجده: امام بعد از نماز صبح تا طلوع آفتاب به ذکرالله و تعقیبات نماز می‌پرداختند. این نشان می‌دهد که ایشان نه تنها نماز واجب را با دقت به جای می‌آوردند، بلکه به مستحبات و تعقیبات نیز اهمیت ویژه‌ای می‌دادند. در یکی از روایات نقل شده است که به صورت مستمر به نماز و ذکر اشتغال داشتند و از عبادت‌های شبانه بهره می‌بردند. این رفتارها نمونه‌ای از عابد بودن ایشان است که در کتب معتبر شیعه ذکر شده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ۳۱۷/۴) شیخ مفید بیان کرده است: «ابوالحسن موسی بن جعفر علیه السلام عابدترین و فقیه‌ترین اهل زمانش بود، از همه سخی‌تر و از لحاظ کرامت نفس در عالی‌ترین درجه قرار داشت... نوافل شب را می‌خواند تا به وقت صبح می‌رسید، و بلافاصله نماز صبح را می‌خواند، آنگاه تا طلوع آفتاب به تعقیب و ذکرالله اشتغال داشت، بعد سر به سجده می‌گذاشت و مشغول دعا و حمد بود تا نزدیکی ظهر» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۴۰/۴۶).

عبدالله قروی از پدرش نقل کرده است که گفت: «به محضر فضل بن ربیع رفتم. او در پشت بام نشسته بود و گفت: "نزدیک بیا" نزدیک رفتم تا محاذی او شدم. سپس گفت: "به آن اتاق نگاه کن." نگاه کردم، و او پرسید: "چه چیز می بینی؟" گفتم: یک لباس که به زمین انداخته اند. گفت: "دقت کن." با دقت نگاه کردم و گفتم: مردی را می بینم که در حال سجده است. گفت: "آیا او را می شناسی؟" گفتم: نه. گفت: "او مولای تو است." گفتم: مولای من کیست؟ گفت: "آیا خود را به نادانی می زنی؟" گفتم: نه، ولی برای خود مولایی نمی شناسم. گفت: "این ابوالحسن موسی بن جعفر است. من شب و روز حال او را زیر نظر دارم و او را همیشه در این حال یافته ام. او نماز صبح را می خواند، تا طلوع آفتاب به تعقیب می نشیند، سپس سر به سجده می گذارد تا ظهر می رسد. به بعضی از خدمتکاران زندان گفته است که وقتی ظهر شود، او را خبر کنند. وقتی غلام، اعلام ظهر می کند، برخاسته و بدون وضو شروع به نماز می کند. از این می دانم که در سجده خوابیده است."» (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۴۸/۲۱۰)

روایت فوق به وضوح تصویری از رفتار عبادی و معنوی امام موسی کاظم علیه السلام را ارائه می دهد که نشان دهنده اهمیت و توجه عمیق ایشان به عبادت و ذکر الهی است. با بررسی این روایت، می توان سیره امام موسی کاظم علیه السلام را به شرح زیر استخراج کرد.

اول، اهمیت نماز و تعقیبات: امام موسی کاظم علیه السلام بعد از نماز صبح تا طلوع آفتاب به تعقیب و ذکر مشغول بودند. این نشان می دهد که ایشان به نماز و عبادت اهمیت ویژه ای می دادند و بعد از نماز نیز زمان قابل توجهی را به ذکر و تعقیب اختصاص می دادند.

دوم، سجده های طولانی: سجده های طولانی امام موسی کاظم علیه السلام نشان دهنده تواضع و خضوع ایشان در برابر خداوند است. این رفتار عبادی یک سنت از پیامبران و امامان معصوم علیهم السلام به شمار می رود و امام کاظم علیه السلام نیز در این سیره به صورت مستمر به آن عمل می کردند.

سوم) تداوم عبادت در طول روز: ادامه عبادت تا ظهر و اختصاص زمان قابل توجهی از روز به این امر، بیانگر تداوم و پیوستگی امام کاظم علیه السلام در عبادت است. این امر نشان می‌دهد که ایشان حتی در زندان و تحت فشار، از ارتباط مستمر با خداوند و عبادت دور نمی‌شدند. این روایت تصویری از زندگی عبادی امام موسی کاظم علیه السلام در شرایط سخت زندان ارائه می‌دهد. اینکه ایشان حتی در زندان و در شرایط محدود، به عبادت مستمر و ذکر الهی می‌پرداختند، نشان‌دهنده پایداری در ایمان و توجه بی‌وقفه به پروردگار است.

۲-۳-۳. کرامت نفس و سخاوت

امام موسی کاظم علیه السلام به سخاوت و کرامت نفس معروف بودند. این رفتارهای اخلاقی بخشی از سیره اخلاقی و اجتماعی ایشان است که در تعامل با مردم به نمایش گذاشته می‌شد. بسیار اوقات این دعا را می‌خواند: «اللهم إني أسألك الراحة عند الموت والعفو عند الحساب» و آن را تکرار می‌فرمود. از جمله دعاهای ایشان آن بود: «عظم الذنب من عبدك فليحسن العفو من عندك». از ترس خداگریه می‌کرد تا جایی که اشک از محاسنش جاری می‌شد. از همه مردم بیشتر به خانواده‌اش و ارحامش می‌رسید، به فقراء اهل مدینه شب‌ها سر می‌زد و زنبیل‌های حاوی مال و پول نقره و آرد و خرما برای آنها می‌برد. آنها نمی‌دانستند آورنده اینها کیست. در موقع احسان دویست دینار تا سیصد دینار احسان می‌کرد. کیسه‌های احسان موسی بن جعفر علیه السلام ضرب‌المثل بود. مردم از او بسیار روایت نقل کرده‌اند و او افقه اهل زمان و کتاب خدا را از همه بهتر حافظ بود. صوتش در قرائت قرآن از همه نیکوتر بود. چون قرآن می‌خواند، محزون می‌شد و کسانی که قرائت او را می‌شنیدند، گریه می‌کردند. مردم مدینه او را «زین المتهجدین» می‌نامیدند. کاظم لقب یافت زیرا که خشم خود را فرو می‌خورد و بر ظلم ظالمان صبر می‌کرد. (مفید، بی‌تا، ص ۲۷۷-۲۷۹)

۲-۳-۴. نماز امام کاظم علیه السلام

حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام عابدترین اهل زمان خود و افقه از همه و سخی‌تر و گرامی‌تر بود. روایت شده که شب‌ها برای نوافل شب برمی‌خاست و پیوسته نماز می‌گذاشت تا نماز صبح و چون

فرض صبح را ادا می‌کرد، تعقیب می‌خواند تا طلوع آفتاب. سپس برای خدا سجده می‌کرد و پیوسته در سجود و تحمید بود و سر بر نمی‌داشت تا نزدیکی زوال. این دعا را بسیار می‌گفت: «اللهم انی أسألك الراحة عند الموت والعفو عند الحساب» و مکرر این را تکرار می‌کرد. (قمی، ۱۳۹۳، ۲/۱۲۳)

۲-۳-۵. نماز اول وقت امام علیه السلام

احمد بن عبدالله از پدرش نقل می‌کند که گفت: «به نزد فضل بن ربیع وارد شدم که در پشت بام نشسته بود [و به زندان نگاه می‌کرد]. به من گفت: نگاه کن ببین چه می‌بینی؟ گفتم: لباس بیشتری نمی‌بینم. گفت: او موسی بن جعفر علیه السلام است. پیوسته مشغول عبادت است و کسی را برای اعلام اوقات نماز گماشته است. هنگامی که وقت نماز را به او خبر می‌دهند، برخاسته و بی‌آنکه وضو تجدید کند، شروع به نماز می‌کند و این عادت همیشگی اوست». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۸/۱۰۷)

۲-۳-۶. تأثیر سجده امام هفتم علیه السلام

روایت شده که هارون الرشید فرستاد به نزد حضرت موسی بن جعفر علیه السلام در وقتی که در حبس بود، کنیزی عاقل و صاحب جمال را که آن جناب را خدمت کند در زندان، و ظاهراً نظرش در این کار آن بود که شاید حضرت به سوی او میل نماید و قدر او در نظر مردم کم شود یا آنکه برای تضییع آن جناب بهانه‌ای به دست آورد. خادمی فرستاد تا حال او را تفحص کند. خادم دید که کنیز را که پیوسته برای خدا در سجده است و سر بر نمی‌دارد، و می‌گوید: «قدّوس قدّوس، سبحانک سبحانک»، سپس او را به نزد هارون بردند. هارون دید که کنیز از خوف خدا می‌لرزد و چشم به آسمان دوخته و مشغول نماز است. از او پرسیدند: «این چه حالتی است که پیدا کرده‌ای؟» گفت: «عبد صالح را دیدم که چنین بود». پیوسته آن کنیز به همین حال بود تا وفات کرد. ابن شهر آشوب این روایت را مفصلاً نقل کرده است و علامه مجلسی (رح) آن را در جلاء العیون نوشته است. (قمی، ۱۳۹۳، ۲/۱۲۴)

پیاده کردن قرآن در تمام مراحل زندگی و دل بستن به آن، یکی از امتیازات بسیار بزرگ مردان الهی به ویژه امامان معصوم است. امام موسی بن جعفر علی نیز با دنبال کردن همین شیوه، این درس بزرگ را به تمام مسلمانان و پیروان خویش آموخت که با بها دادن بیشتر به قرآن کریم، حضورش را در زندگی خویش پررنگ کنند؛ چراکه این کتاب آسمانی، بیان کننده آیین زندگی بشر است. شیخ مفید درباره امام موسی کاظم علی می گوید: امام علی فقیه ترین فرد در زمان خود و همچنین حافظ ترین فرد نسبت به کتاب خدا و از نظر لحن و صدا آشناترین فرد به قرآن بوده است و هرگاه قرآن می خواند، محزون می گشت و شنوندگان نیز می گریستند. (مفید، بی تا، ص ۲۷۹)

اول تلاوت قرآن در زندان: اگرچه دشمنان اهل بیت علی، به ویژه حاکمان غاصب و زورگوی عباسی، سعی در پنهان کردن ماجراهای روزهای سخت و زندانی امام موسی بن جعفر علی داشتند که دلایل فراوانی دارد؛ ناگزیر بخشی از آنها را در ملاقات های محرمانه با برخی از کارگزاران بیان کرده اند و تاریخ نمونه هایی از آن را ثبت کرده است. شیخ مفید می نویسد: «امام موسی بن جعفر علی را به بغداد روانه کردند و به فضل بن ربیع سپردند. امام مدت طولانی نزد وی به سر برد. هارون الرشید از فضل خواست تا عرصه را بر امام تنگ کند، ولی فضل از چنین کاری خودداری نمود. هارون الرشید طی حکمی از او خواست تا حضرت موسی بن جعفر علی را به فضل بن یحیی بسپارد. فضل بن یحیی پس از تحویل گرفتن امام از فضل بن ربیع، او را به برخی از حجره های خانه خود برده و نگهبانانی را بر او گماشت. امام در این مدت پیوسته مشغول به عبادت و راز و نیاز بود و شب ها را تا صبح به نماز و تلاوت قرآن و دعا سپری می کرد و در بیشتر روزها حضرت روزه دار بود.» (مفید، بی تا، ص ۲۸۱)

امام کاظم علی فرمود: «یکی از پدران بزرگوارم شنید که شخصی سوره حمد می خواند. پس فرمود: وی هم شکر خدا به جای آورد و هم به پاداش رسید. بعد شنید که "قل هو الله احد" می خواند و فرمود: ایمان و ایمنی به دست آورد. سپس شنید که "انا انزلناه" می خواند و فرمود:

راست گفت و آمرزیده شد. و سپس شنید که آیه الکرسی می خواند. فرمود: به به، آفرین! امان نامه ای برایش فرود آمد». (مفید، بی تا، ص ۳۶۱)

۲-۳-۸. حج امام کاظم علیه السلام

علی بن جعفر می گوید: «با برادرم موسی بن جعفر علیه السلام در چهار [سفر] عمره همراه شدیم که با خانواده اش پیاده به سوی مکه حرکت می کرد». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۰۰/۴۸)

۲-۳-۹. دعا‌های امام کاظم علیه السلام

امام علیه السلام دعا‌های فراوانی برای ما شیعیان توصیه کرده است، از جمله دعا‌های امام، دعای آب زمزم، دعا‌های همیشگی امام، دعای خروج از منزل، و توصیه به دعا برای دیگران و دعای امام در زندان و...
اول) توصیه دعا برای دیگران: امام علیه السلام همواره به دعا برای دیگران اهتمام داشتند و توصیه می کردند که برای دیگران دعا کنید. مانند روایت: «عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ علیه السلام أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: مَنْ دَعَا لِامْرَأَةٍ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَكَلَّ اللَّهُ بِهِ لِكُلِّ مُؤْمِنٍ مَلَكًا يَدْعُو لَهُ». (دیلمی، بی تا، ۳۹۳)

دوم) دعای امام در زندان: دعا‌های امام فقط در آزادی یا برای خود نبوده بلکه در زندان هم برای دیگران دعا می کرد: «و قَالَ بَعْضُ عُيُونِهِ: كُنْتُ أَسْمَعُهُ كَثِيرًا يَقُولُ فِي دُعَائِهِ: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعْلَمُ أَنَّنِي كُنْتُ أَسْأَلُكَ أَنْ تُفَرِّغَنِي لِعِبَادَتِكَ، اللَّهُمَّ وَ قَدْ فَعَلْتُ، فَلَكَ الْحَمْدُ». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۰۷/۴۸)

۲-۴. کار کردن

سیره امام موسی کاظم علیه السلام به عنوان یکی از امامان معصوم، شامل ویژگی های برجسته ای از جمله زهد، کار و تلاش و خودکفایی است. ایشان به سادگی زندگی می کردند و در کنار دیگران کار می کردند که این موضوع نشان دهنده اهمیت کار در تأمین نیازهای روزمره و تقویت ارتباط با جامعه است: «عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ علیه السلام يَعْمَلُ فِي أَرْضٍ قَدْ اسْتَنْقَعَتْ قَدَمَاهُ فِي الْعَرَقِ، فَقُلْتُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ أَيْنَ الرَّجَالُ؟ فَقَالَ: يَا عَلِيُّ قَدْ عَمِلَ بِأَيْدٍ مَنْ هُوَ خَيْرٌ مِنِّي فِي أَرْضِهِ وَ

مِنْ أَبِي فَقُلْتُ: وَمَنْ هُوَ؟ قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَآمِرُ الْمُؤْمِنِينَ وَابْنُ أَبِي عَلَيْهِمُ السَّلَامُ كُلُّهُمْ قَدْ عَمِلُوا بِأَيْدِيهِمْ وَهُوَ مِنْ عَمَلِ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ وَ الْأَوْصِيَاءِ وَ الصَّالِحِينَ». (مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۱۵/۴۸) امام موسی کاظم علیه السلام در این روایت به اهمیت کار دستی و خودکفایی اشاره می‌کند و با عمل خود نشان می‌دهد که کار کردن و تلاش برای تأمین نیازهای خود و دیگران، بخشی از سیره امامان معصوم است. این رفتار امام نشان‌دهنده زهد و ساده‌زیستی ایشان است و به پیروان نشان می‌دهد که کار کردن و خودکفایی در نظر ایشان ارج دارد و از ارزش‌های دینی است.

۲-۵. بزرگداشت یاد عاشورا

امام موسی کاظم علیه السلام به عنوان یکی از امامان معصوم، بر اهمیت زنده نگه داشتن یاد و خاطره اهل بیت علیهم السلام و به‌ویژه امام حسین علیه السلام تأکید داشتند. عزاداری برای امام حسین علیه السلام در دوران ایشان یکی از روش‌های تبیین مظلومیت اهل بیت علیهم السلام و انتقال پیام‌های ایشان بود. قَالَ الرِّضَا علیه السلام: «كَانَ أَبِي صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِذَا دَخَلَ شَهْرُ الْمُحَرَّمِ لَا يَرَى صَاحِبًا، وَكَانَتْ كَاتِبَتُهُ تَغْلِبُ عَلَيْهِ حَتَّى يَمْضِيَ مِنْهُ عَشْرَةُ أَيَّامٍ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْعَاشِرِ كَانَ ذَلِكَ الْيَوْمَ، يَوْمَ مُصِيبَتِهِ وَ حُزْنِهِ وَ بُكَائِهِ وَ يَقُولُ: هَذَا الْيَوْمُ الَّذِي قُتِلَ فِيهِ الْحُسَيْنُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ» (ابن طاووس، ۱۴۰۹ هـ.ق، ص ۵۴۴).

این روایت نشان‌دهنده اهمیت ویژه‌ای است که امام موسی کاظم علیه السلام به عزاداری و یادآوری شهادت امام حسین علیه السلام قائل بودند. ایشان از ابتدای ماه محرم تا روز عاشورا در حالت حزن و اندوه بودند که این امر نشان‌دهنده پیوند عمیق معنوی با واقعه کربلاست. این رفتار امام موسی کاظم علیه السلام ادامه‌دهنده سنت اهل بیت علیهم السلام در زنده نگه داشتن واقعه عاشورا و مظلومیت امام حسین علیه السلام است. ایشان با این رفتار به پیروان خود یادآوری می‌کنند که عزاداری برای امام حسین علیه السلام وظیفه‌ای دینی و فرهنگی است. حزن و اندوه امام موسی کاظم علیه السلام در ماه محرم، علاوه بر اینکه یک عمل شخصی است، پیام اجتماعی نیز دارد. این پیام به پیروان ایشان منتقل می‌کند که حفظ و پاسداری از یاد و خاطره امام حسین علیه السلام و شهادت کربلا امری ضروری است که باید به آن پایبند بود. این روایت از امام رضا علیه السلام که حاکی از رفتار امام موسی کاظم علیه السلام در ماه محرم است،

سیره‌ای از حزن، اندوه و عزاداری برای امام حسین (علیه السلام) را به نمایش می‌گذارد. این رفتار نشان‌دهنده اهمیت واقعه عاشورا در زندگی معنوی امامان معصوم است و برای پیروان ایشان به‌عنوان یک راهنمای عملی برای زنده نگه‌داشتن این واقعه تاریخی و مذهبی مطرح می‌شود.

۳. نتیجه‌گیری

سیره امام موسی کاظم (علیه السلام) در ادامه سیره نبوی است و بر شیعیان و یارانش حجیت دارد. سیره فردی و عبادی امام موسی کاظم (علیه السلام) به‌عنوان یکی از نمونه‌های برجسته از زندگی الهی و اسلامی، نقشی حیاتی در هدایت فردی و اجتماعی دارد. توسل به سیره فردی و عبادی امام موسی کاظم (علیه السلام) باید به‌عنوان یک مدل الهی و اسلامی مورد توجه و تمسک قرار گیرد. عبادات مستمر، توجه به تعقیبات نماز، سجده‌های طولانی و عبادت در سختی‌ها، نشان‌دهنده عمق ایمان و پایبندی ایشان به اصول دینی است. این سیره، الگویی برای دستیابی به اخلاق و انسانیت در زندگی فردی و اجتماعی است. امام موسی کاظم (علیه السلام) با پیروی از دستورات الهی و انجام عبادات مستمر، سبکی از زندگی را ارائه داده‌اند که به‌عنوان سبک زندگی خدایی شناخته می‌شود. این سبک زندگی نه فقط شامل ابعاد عبادی، بلکه شامل تقوی، صداقت و امانت‌داری نیز هست که باید به‌عنوان استانداردهای اخلاقی و تربیتی در نظر گرفته شود. پیروی از سیره امام موسی کاظم (علیه السلام) به‌ویژه در ابعاد عبادی و اخلاقی، می‌تواند به تربیت انسان‌های اخلاقی و متعهد منجر شود. این سیره به‌عنوان الگویی برای تحقق هدف آفرینش یعنی، انسان خدایی و اخلاقی، در زندگی فردی و اجتماعی تأثیرگذار است. زندگی امام موسی کاظم (علیه السلام) به‌مثابه یک مدل برتر از سوی خداوند معرفی شده است. پیروی از ایشان نه تنها بر زندگی فردی تأثیرگذار است بلکه منجر به اصلاح و بهبود جامعه نیز می‌شود. به‌همین دلیل، پیروی از سیره ایشان باید در تمامی ابعاد زندگی مورد توجه قرار گیرد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۰). مترجم: مکارم شیرازی. قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- * نهج البلاغه (۱۳۹۵). مترجم: دشتی، محمد. قم: چاپ کوثر.

۱. ابن ابی مخنف، لوط بن یحیی بن سعید (۱۳۶۷). وقعة الطف. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲. ابن اعثم، ابومحمد احمد بن اعثم کوفی (۱۴۰۶ هـ.ق). الفتوح، بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی بن جعفر حسینی (۱۳۸۵). اللهوف. نجف: مکتبه الحیدریه.
۴. ابن کثیر، اسماعیل بن کثیر دمشقی (۱۴۰۸ هـ.ق). البدايه و النهایه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۶۳). تحف العقول. تهران: دفتر جامعه مدرسین.
۶. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ هـ.ق). إقبال الأعمال. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۷. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن به هبة الله شافعی (۱۳۸۹). تاریخ مدینه دمشق. بیروت: مؤسسه محمودی.
۸. امین، سید محسن بن عبدالکریم عاملی (۱۴۱۸ هـ.ق). اعیان الشیعه. مصحح: حسن امین. قم: دارالتعارف.
۹. برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). المحاسن. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۱۰. بن جوزی، یوسف بن قزواغلی (۱۴۰۱ هـ.ق). تذکره الخواص. بیروت: مؤسسه اهل البيت.
۱۱. پیشوایی، مهدی (۱۳۹۵). سیره پیشوایان. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۱۲. الحرائی، ابی محمد حسن بن علی بن الحسین بن شعبه (۱۳۸۰). تحف العقول عن آل الرسول. مترجم: کمره ای، محمد باقر. قم: انتشارات کتابچی.
۱۳. حلی، جعفر بن محمد بن نما (۱۴۰۶ هـ.ق). مثير الحزان. تهران: نشر مدرسه امام مهدی.
۱۴. حمیری، عبد الله بن جعفر (۱۴۱۳ هـ.ق). قرب الاسناد. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۱۵. حیدر، اسد (۱۳۹۰). الامام الصادق والمذاهب الاربعه. بیروت: دارالکتب العربی.
۱۶. خوارزمی، ابوموید موفق بن احمد خطیب (۱۳۶۷). مقتل الحسین. قم: مفید.
۱۷. دلمی، حسن بن ابی حسن (بی تا). اعلام الدین. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۱۸. طباطبائی، محمد بن علی بن (۱۳۸۶ هـ.ق). الفخری فی الاداب السلطانیه والدول الاسلامیه. بیروت: دارصادر.
۱۹. طبرسی، ابومنصور احمد بن علی بن ابی طالب (۱۴۰۳ هـ.ق). الاحتجاج. مشهد: مرتضی.
۲۰. طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۶ هـ.ق). تاریخ الملک و الملوک. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. طبری، محمد بن جریر (بی تا). المسترشد فی امامه امیرالمومنین علی بن ابی طالب. محقق: احمد محمودی، بی جا: بی نا.
۲۲. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن (۱۳۶۳). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. عسقلانی، شهاب الدین احمد بن علی بن حجر (۱۴۱۵ هـ.ق). تهذیب التهذیب. تهران: دارالفکر.
۲۴. قمی، عباس (۱۳۹۳). منتهی الآمال. تهران: پیام آزادی.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۸۸). اصول کافی. تهران: بی جا.
۲۶. مازندرانی، ابوجعفر محمد بن علی (۱۳۹۲). مناقب آل ابی طالب، مترجم: صابری، حسین. قم: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۷. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ هـ.ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۸. مدنی، علی خان بن احمد (۱۴۳۲ هـ.ق). ریاض السالکین فی صحیفه سید الساجدین. محقق: محسن الحسینی الامینی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرّسی.
۲۹. مسعودی، علی بن الحسین (۱۹۶۸). مروج الذهب. بیروت: دارالاندلس.
۳۰. مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). سیری در سیره ائمه اطهار علیه السلام. قم: انتشارات صدرا.
۳۱. مطهری، مرتضی (۱۳۹۱). آینده انقلاب اسلامی. تهران: ایران.
۳۲. مطهری، مرتضی (بی تا). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. قم: صدرا.
۳۳. مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد تمیمی (۱۴۱۱ هـ.ق). دعائم الاسلام، بیروت: دارالاضواء.
۳۴. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (بی تا). الارشاد. قم: بصیرتی.